

گونه‌شناسی و مدل‌یابی مضامین پیشین و پسین دعا در قرآن با رویکرد تربیت محور

مهديه کشانی^۱، اباذر موسوی کافی^۲*

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22084/DUA.2025.29264.1125

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۶ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۱۹

چکیده

دعا در نگاه قرآنی، رویکردی است برای تقرب و تعالی به خداوند و در بعد دنیایی، اثرات تربیتی فراوانی برای انسان دارد. در همین راستا، هدف پژوهش حاضر، شناخت گونه‌های مضامین پیشین و پسین دعا در قرآن، جهت استخراج مدل توصیفی آن‌ها و دریافت دلالت‌های مرتبط تربیتی می‌باشد. برای دستیابی به این منظور و به دلیل چندوجهی بودن مقاله حاضر، روش پژوهش، ترکیبی از مراحل پدیدارشناسی توصیفی در مرحله رجوع به آیات قرآن، تحلیل و کدگذاری داده‌ها به شیوه استراتژی داده بنیاد با نرم‌افزار MAXQDA در سه بخش کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی و روش استنتاج از مبانی در بخش دلالت‌های تربیتی برای دروس تخصصی است. به عبارتی، محققان در مرحله اول، خوانشی کامل از کلیه آیات قرآن داشته و سپس داده‌های مستخرج را کدگذاری، دسته‌بندی و گونه‌شناسی نموده و مدل نهایی استخراج شده را جهت استنباط دلالت‌های تربیتی، مورد استناد قرار داده‌اند. نتایج پژوهش حاکی از آن است که ۶۸ کد باز (آیه قرآن) در رابطه با مضامین پیشین و پسین در آیات قرآن وجود دارد که در قالب دو کد انتخابی دسته‌بندی شده‌اند. دو دسته فوق در مرحله بعد به هفت کد محوری، مدح و ستایش، سپاسگزاری و توصیف در هر دو بخش و سؤال در بخش مضامین پیشین تقسیم‌بندی شده‌اند. در نهایت داده‌های پژوهش در قالب ده اصل تربیتی مورد استنباط قرار گرفته‌اند که شامل اصل تناسب مضمون و محتوا، اصل تناسب صفت و محتوا، اصل توصیف شرایط، اصل بیان هدف و چرایی، اصل بیان غیرمستقیم، اصل دعای شرطی، اصل نگاه دوسویه، اصل ستایش گذشته، اصل شناخت، اصل جلب نظر می‌باشند.

کلیدواژه‌ها: گونه‌شناسی، مدل‌یابی، دعا، دعا‌های قرآنی، تربیت

۱- استادیار گروه آموزشی معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، اصفهان، ایران m.keshani@cfu.ac.ir

۲- استادیار گروه آموزشی معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول) a.kafi@cfu.ac.ir

۱. بیان مسئله

دعا در لغت به معنای درخواست انجام دادن چیزی است (ابوهلال، ۱۳۹۳: ۵۳۴) و به معنای مختلفی همچون استغاثه و عبادت آمده است. باید توجه داشت کسی که از او درخواست می‌شود، باید بالاتر از درخواست‌کننده باشد. دعا و درخواست از خداوند در قرآن به صورت‌های گوناگون آمده است و نام‌گذاری به دعا بدین جهت است که انسان در این موارد، کلام خویش را به «یا الله»، «یا رب»، «یا رحمن» آغاز می‌کند (ابن منظور، ۱۴۰۵: ۳۵۹/۴). در مقاله حاضر، واژه دعا و مشتقات آن مورد نظر است و کلمات استغاثه یا عبادت و تعابیر مشابه مدنظر نیست. همچنین در باب دعا از منظرگاه‌های مختلف، از جمله زمان‌های مخصوص دعا، اصول دعا کردن، چرایی استجابت نشدن دعاها و این دست موضوعات به‌دفعات در کتب مختلف صحبت شده است. به‌همین منظور در نوشتار حاضر به دعا از منظرگاه جدیدی نظر شده و یافته‌ها مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

گونه‌شناسی (سنخ‌شناسی) به‌عنوان روشی که در نظریه‌پردازی‌ها و تحقیق‌های برخی اندیشمندان مطرح علوم اجتماعی به کار رفته است در کنار دیگر انواع روش‌های طبقه‌بندی، خود می‌تواند به‌متابه روشی برای تبیین و تولید مفاهیم در تحقیقات نظری و حتی کاربردی استفاده شود (لطیفی، ۱۳۹۷: ۲۵). گونه‌شناسی مضامین پیشین و پسین در قرآن اشاره به عملکردی دارد که در ضمن آن، مضامین پیش از دعا و پس از آن شناسایی می‌شود؛ سپس هر بخش در قالب یک عبارت توصیف‌گر کلی، دسته‌بندی و به‌عبارتی، سنخ‌شناسی می‌شود. ضرورت سنخ‌شناسی در مباحث نظری از آن جهت است که می‌تواند دیدی کلی و همه‌جانبه از ابعاد موضوع نظری برای محقق فراهم آورد و در مرحله بعد، تحلیل ابعاد نظری را آسان‌تر نماید.

در بُعدی دیگر، اهمیت عمده مدل‌سازی نمادین در دستیابی شگرف و تأثیر روانی آن نهفته است. انسان‌ها ظرفیت یادگیری پیشرفته‌ای را برای یادگیری مشاهده‌ای ایجاد کرده‌اند که به آن‌ها امکان می‌دهد دانش و مهارت‌های خود را به‌سرعت از طریق اطلاعات منتقل‌شده توسط انواع غنی از مدل‌ها گسترش دهند. در واقع، تقریباً همه‌ی یادگیری‌های رفتاری، شناختی و عاطفی از تجربه مستقیم با مشاهده اقدامات افراد و پیامدهای آن، برای آن‌ها حاصل می‌شود (بندورا^۱، ۱۹۸۶). بیشتر یادگیری‌ها چه از لحاظ طراحی و چه ناخواسته از مدل‌های موجود در محیط فوری فرد، اتفاق می‌افتد. با این حال، اطلاعات گسترده‌ای در

مورد ارزش‌های انسانی، سبک‌های تفکر و الگوهای رفتاری از مدل‌سازی گسترده در محیط نمادین حاصل می‌شود. برخلاف یادگیری عملی که نیاز به تغییر اعمال هر فرد از طریق تجربیات مکرر آزمایشی و خطا دارد، در یادگیری مشاهده‌ای یک مدل واحد می‌تواند روش‌های جدید تفکر و رفتار را هم‌زمان به افراد بی‌شماری در مناطق مختلف منتقل کند. جنبه دیگری از مدل‌سازی نمادین وجود دارد که تأثیر روانی و اجتماعی آن را بزرگ می‌کند (آیزن و همکاران، ۱۴۰۱: ۹۶). همین تأثیر شگرف مدل‌سازی بر عملکرد یادگیری و رفتاری انسان‌ها، ضرورت اهمیت به موضوع مدل‌سازی در مباحث تربیتی را روشن می‌سازد. در تحقیق حاضر، مدل‌یابی به معنای استخراج یافته‌های توصیفی از قرآن برای گونه‌های مختلف مضامین پیشین و پسین و کشف ابعاد توصیفی هرگونه می‌باشد. موضوعی که به محققان در راستای تحلیل ارزش‌گذاری داده‌ها و اولویت‌بندی آن‌ها کمک می‌نماید.

داشتن رویکرد تربیتی به دعا می‌تواند علاوه بر ثمرات استجاب دعا، به‌عنوان شیوه‌ای انسان‌ساز در تعالی انسان مدنظر قرار گیرد. «مکتب دعا، یک حرکت تربیتی مؤثر و مدرسه روحی تکامل و تربیتی والاست که سه حوزه شناختی، عاطفی و رفتاری را پوشش می‌دهد. در حوزه‌ی شناختی، تأثیر شگرفی در خداشناسی، خودشناسی، مسئولیت‌شناسی دارد و در حوزه عاطفی، موجب افزایش احساس آرامش، تقویت دل‌بستگی به خدا، بالا بردن احساس حرمت خود و رشد و تعالی می‌گردد و در حوزه رفتاری، منشأ اصلاح و تغییر رفتار، خیررسانی و شفاف‌بخشی است؛ از غفلت پیشگیری می‌کند و عامل پیدایش بصیرت و روشنایی در دل و تأثیرناپذیری از وسوسه‌های شیطانی است» (سبحانی نیا، ۱۳۹۶: ۴۱). همین رویکرد در نگاهی جدید به دعا، در نوشتار حاضر مورد بررسی قرار گرفته است. ملاک انتخاب آیات در تحقیق حاضر، گزینش آیاتی دعایی است که در قرآن توسط اشخاص یا گروه‌های مختلف بیان شده است. به‌عبارتی در این گزینش تمامی مضامین دعایی انتخاب و کدگذاری شده‌اند.

با توجه به مقدمات فوق، می‌توان در باب ضرورت‌سنجی نوشتار حاضر، به موارد زیر اشاره کرد: گونه‌شناسی مضامین پیشین و پسین دعا از منظر قرآن، بابتی در زمینه شناخت ابعاد و طبقه‌بندی این مضامین است که زاویه و نگاه جدیدی به بحث دعا برای محققان فراهم می‌نماید. در گام دوم، توصیف گونه‌های استخراج شده از منظر قرآن می‌تواند در دست‌یابی به مدل کامل تبیین ابعاد تربیتی دعا، گامی مهم محسوب شود و توجه دین به جزئیات گونه‌های توصیفی مضامین پیشین و پسین که نگاه تربیتی انسان‌ها بدان توجه ندارد، مشخص نماید. در گام سوم توجه به دلالت‌های تربیتی منبعث از این گونه‌شناسی و مدل‌یابی در قرآن و تبلیغ و توسعه آن در دروس دینی، یقیناً در بیدار نمودن و تقویت گرایش‌های معنوی

مخاطبان تربیتی مؤثر است و در گام چهارم برنامه‌ریزی جهت ورود چنین نگاهی به محتوای کتب درسی آموزش و پرورش و دانشگاه، می‌تواند نویدبخش تربیتی عمیق‌تر و همه‌جانبه‌تر در نظام الگوهای آموزشی باشد.

۲. اهداف و سؤالات پژوهش

پژوهش حاضر سعی دارد در نگاهی جامع به تمام آیات قرآن، گونه‌های مضامین پیشین و پسین دعا را شناسایی کند و مدل توصیفی هرگونه را استخراج نماید و با استنباط دلالت‌های تربیتی، گامی در جهت غنابخشی و همه‌جانبه‌نگری در روندهای تربیتی فراهم سازد. با این توصیف سؤالات پژوهش حاضر به شرح زیر می‌باشد:

۱. گونه‌ها و دسته‌بندی‌های مضامین پیشین و پسین دعا در آیات قرآن چیست؟
۲. آیا برای هرگونه، توصیف یا توصیفات خاصی وجود دارد و مدل نهایی در هر بخش به چه شکل است؟
۳. دلالت‌های تربیتی مستخرج از مدل مربوط به مضامین پیشین و پسین دعا در قرآن، چیست؟

۳. پیشینه پژوهش

مطالعه در باب دعا به‌ویژه از منظر قرآن، همیشه مورد توجه پژوهشگران و نویسندگان بوده است؛ با این حال، نگاه به مضامین پیشین و پسین دعا در قالب گونه‌شناسی و مدل‌یابی و استنباط دلالت‌های تربیتی آن، رویکردی است که کمتر مورد توجه قرار گرفته است. با توجه به این موضوع و پس از بررسی پیشینه پژوهش، می‌توان به تألیفات زیر که ارتباط مستقیم‌تری با موضوع تحقیق حاضر دارد، اشاره نمود:

فضائل و زینی ملک‌آبادی (۱۴۰۲) در مقاله‌ی «معناشناسی واژه دعا در قرآن کریم از منظر زبان‌شناسی قرآنی» بیان می‌کنند، جایگاه دعا در ادیان مختلف به‌خصوص در دین مبین اسلام بر کسی پوشیده نیست، واژه دعا و مشتقاتش ۱۸۲ بار در آیات قرآن کریم به کار رفته است. آثار گوناگون دعا با رویکردهای مختلف در این زمینه نشان‌دهنده اهمیت این مسئله نزد دانشمندان مسلمان است. با این وجود، هنوز ادراک دقیق و جامعی از دعا به‌عنوان یک مفهوم که در فرایند عملی آن نیز اثرگذار است، تبیین نشده است.

خلیفات و باغبانی آرانی (۱۴۰۱) در مقاله‌ی «بررسی تطبیقی ارکان دعا در قرآن و عهدین»، با بررسی ارکان دعا در عهد عتیق و در عهد جدید و قرآن به این نتیجه رسیده‌اند که وحدت ادیان آسمانی در سرچشمه قادر متعال، وجود دارد و برای حرکت به‌سوی تمدنی جامع و نوین کاربرد دارد و اعتقاد همه

پیامبران به موضوع دعا نشان‌دهنده این اشتراکات است. تنها اختلاف در زبان و ادبیات نیایشی این کتب می‌باشد.

ریعان (۱۴۰۰) در مقاله‌ی «دعا به‌مثابه گفت‌وگو جهانی قرآن کریم» بیان داشته است که پیامبر اسلام فارغ از مرزبندی‌های عقیدتی و دینی مردمان عصر نزول، آن را به‌مثابه تجربه مشترک همگان، وسیله هدایت و باورپذیری انسان‌ها قرار داده و در جهت تعالی بخشی به آن کوشیده است. همچنین قرآن از این تلقی عمومی مشرکان و خدا‌ناباوران که در هنگامه رنج‌ها و سختی‌ها به درگاه او دعا و طلب استعجاب می‌نمودند، استفاده کرده است و همین مفهوم را که در میان آنان به‌عنوان یک گفت‌وگو ارتقا یافته بود، در جهت هدایت بخشی ایشان به کار گرفته است.

حسینی امین (۱۴۰۰) در مقاله‌ی «بررسی معناشناسی دعا در قرآن کریم در سه گام»، در اولین گام به بررسی معناشناسی واژگانی دعا بر پایه معنایی وضعی و لغوی و مطالعه جهان‌بینی و فرهنگ قومی عرب جاهلی در پیش از اسلام پرداخته است. در دومین گام برای رسیدن به معنای واژه دعا، به شبکه معناشناسی واژه‌های هم‌معنا، واژه‌های متضاد و واژه‌های ملازم دعا در قرآن پرداخته است. در آخرین گام، به تحلیل متنی دعا و تعریف دعا و بررسی واژه‌های کلیدی و کانونی آن در قرآن می‌پردازد.

نک‌فلاح و حجتی (۲۰۲۳) در مقاله «تحلیل محتوای ادعیه امامان معصوم (ع) با تأکید بر مصباح المتعجد شیخ طوسی» به این نتیجه رسیده‌اند که دعاها دارای اهداف تربیتی و تربیتی است و لذا برنامه ائمه (ع) در سه مرحله بیداری و شکوفایی ماهیت دینی تدوین شده است.

الزکوری (۲۰۲۴) در مقاله «بررسی‌های اعتقادی در مناجات پیامبر (ص)» به این نتیجه رسیده که دعاها صحت نبوت را تأیید می‌کنند و برخی از صحابه به میل خود بر دعاها مقرر افزودند.

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد نوشتار حاضر در بخش‌های زیر رویکرد و نگاه نوآورانه داشته است: نگاه و زاویه جدید به دعا از طریق بررسی مضامین پیشین و پسین دعا در منبع دینی یعنی قرآن به‌عنوان اصلی‌ترین منبع تربیتی دینی، توجه به گونه‌شناسی مضامین پیشین و پسین دعا از منظر قرآن در بررسی جامع و همه‌جانبه در رجوع به تمامی آیات. دستیابی به مدلیابی توصیفی این مضامین از منظر قرآن و اشاره به تمامی عبارت‌های توصیفی هر گونه. در نهایت داشتن رویکرد تربیت محور و استنباط دلالت‌های تربیتی جهت غنابخشی به روندهای تربیتی در نظام‌های آموزشی و تربیت عام.

۴. روش پژوهش

تحقیق حاضر با توجه به چندوجهی بودن آن، ترکیبی از روش‌های کیفی جمع‌آوری، تحلیل و کدگذاری داده‌ها را به کار گرفته است. در بخش نخست از روش پدیدارشناسی توصیفی برای رجوع به آیات قرآن کریم استفاده شده است. پدیدارشناسی، یک رویکرد پژوهش کیفی است که در پی شناسایی معنای ذاتی و تغییرناپذیر مسئله‌ی تحت بررسی می‌باشد (چان، فانگ و چین^۱: ۲۰۱۳). به نقل از لانگدریج^۲: (۲۰۰۷). مراحل این روش عبارت‌اند از: ۱. طرح سؤال پژوهشی بر اساس الگوی «وجود ذاتی پدیده چیست؟» ۲. نمونه‌گیری هدفمند ۳. جمع‌آوری داده‌ها ۴. تحلیل داده‌ها (عابدی، ۱۳۸۹). البته این مراحل، سیر خطی ندارند و به‌صورت رفت و برگشتی مورد استفاده قرار می‌گیرند. بر اساس مراحل فوق، ابتدا یک سؤال پژوهشی با این مضمون طرح شد که: ۱. «مضامین پیشین و پسین در دعاهایی که در قرآن معرفی شده‌اند، چیست و توصیفات مربوط به هر کدام چه می‌باشد؟» ۲. نمونه‌گیری هدفمند که تا اشباع نظری مقولات ادامه داشته و در طرح تحقیقی حاضر سبب خوانش کل آیات قرآن کریم گردید. ۳. در مرحله سوم، جمع‌آوری داده‌ها به روش کتابخانه‌ای و با مراجعه به متن قرآن انجام گرفت. ۴. در مرحله ی چهارم، داده‌های به‌دست‌آمده با استفاده از نرم‌افزار MAXQDAY نسخه ۳-۱۲ مورد تحلیل قرار گرفت. این شیوه در گذشته به‌صورت کاملاً سنتی و دستی انجام می‌شد، اما در این پژوهش راهبرد پدیدارشناسی توصیفی در سه بخش کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی انجام شد. در بخش کدگذاری باز ۶۸ کد اولیه به دست آمد. در این شیوه ابتدا رمزهای مناسب به بخش‌های مختلف اختصاص می‌یابد که به آن کدهای اولیه گفته می‌شود. آیات استخراج‌شده، همان دسته‌بندی کدهای اولیه است که با هم ارتباط دارند، اما این دسته‌بندی به دو صورت انجام می‌شود. اول: چند کد اولیه در یک دسته قرار می‌گیرند و یک نام جدید می‌گیرند. دوم: چند کد اولیه زیرمجموعه یک کد دیگر قرار می‌گیرند که آن‌ها را در بردارند؛ بنابراین مجموعه مختلفی از کدهای در کنار هم، مقوله اصلی یا مقولات فرعی را تشکیل می‌دهند که به این بخش، کدگذاری باز گفته می‌شود. سپس کدگذاری محوری باید صورت گیرد. در واقع، کد محوری نقش سازه را در تحقیقات بازی می‌کند و با توجه به نظر چارمز^۳ (۲۰۱۳) کد محوری عبارت است از مجموعه‌ای از مقولات که با یکدیگر رابطه دارند و زیرمجموعه یک نام جدید یا زیرمجموعه یک مقوله کلی‌تر هستند. در ادامه، نرم‌افزار مذکور با یافتن پیوندهای میان

1.Chan, Fung and Chien
2.Langdridge
3 charms

مقولات به رمزگذاری محوری اقدام می‌کند و در نهایت، فرضیه‌ها در قالب همین مقوله‌ها تعیین می‌شوند که به آن، کدگذاری انتخابی می‌گویند. در واقع با رمزگذاری انتخابی، مقوله‌ها پالایش می‌شوند و با طی این فرایندها در نهایت، چارچوب نظری پدیدار می‌شود (کوربین و استراوس^۱، ۱۹۹۰: ۱۲). در مرحله کدگذاری انتخابی، گونه‌های مضامین پیشین و پسین دعا به دست آمد. در مرحله آخر، مطالعه تطبیقی کدهای محوری و باز به استخراج تحلیل‌های دینی و فراتحلیل‌های تربیتی منجر شد.

۵. یافته‌های آماری و توصیفی تحقیق

در تحقیق حاضر، ۶۸ کد باز (آیه قرآن) استخراج شده از قرآن در قالب جداول و نمودارهای تصویری با استفاده از نرم‌افزار مکس کیودا، ارائه شده است. این شیوه کدگذاری و نمودارسازی، فهم مطالب و گونه‌ها را برای محققان راحت‌تر می‌نماید. در ادامه داده‌های تحقیق در قالب سه جدول و دو نمودار تصویری ارائه شده است.

جدول ۲- جدول درصدی کدهای محوری و انتخابی

درصد	تعداد	کد	رنگ
2.94	۲	مضامین پیشین و پسین	●
10.29	7	مدح و ستایش	●
4.41	3	سپاسگزاری	●
36.76	25	توصیف	●
1.47	1	سؤال	●
22.06	15	مدح و ستایش	●
5.88	4	سپاسگزاری	●
16.18	11	توصیف	●

جدول ۱- جدول ماتریکس مضامین پیشین و پسین

Code System
مضامین پیشین و پسین
پیشین
مدح و ستایش
سپاسگزاری
توصیف
سؤال
پسین
مدح و ستایش
سپاسگزاری
توصیف

نمودار ۱: نمودار Max map، مقایسه فراوانی کدهای محوری با فراوانی بیشتر (مدل توصیفی مضامین پیشین و پسین دعا)

مضامین پیشین	شخص و مضمون دعا	مضامین پسین
[آغاز] نیایششان در آنجا [این است که]: خدایا! از هر عیب و نقصی منزهی و درود خدا در آنجا به آنان عطا کردن سلامتی کامل است (یونس/۱۰).	بهشتیان: -	و پایان بخش نیایششان این است که همه ستایش‌ها ویژه خدا مالک و مربی جهانیان است (یونس/۱۰).
پروردگارا! این جهان را بیهوده نیافریدی، تو از هر عیب و نقصی منزّه و پاک (آل عمران/۱۹۱).	اولوالألباب: دعا برای آموزش گناهان و عاقبت به خیری	-
قطعاً ما ایمان آوردیم (آل عمران/۱۶).	تقوای پیشگان: دعا برای آموزش گناهان و عاقبت به خیری	-
پروردگارا به خود ستم کردم (قصص/۱۶).	موسی: طلب آموزش	-
شنیدیم و اطاعت کردیم (بقره/۲۸۵).	مؤمنان: طلب آموزش	-
-	مؤمنان: طلب آموزش و معنویت	تو بر هر کاری توانایی (تحریم/۸).
-	راستخان در علم: طلب هدایت و رحمت	پروردگارا! قطعاً تو در روزی که هیچ شکی در آن نیست، گردآورنده همه مردمی؛ مسلماً خدا خلف وعده نمی‌کند (آل عمران/۸).
-	عیسی: طلب نعمت و غذا	تو بهترین روزی دهنده گانی (مائده/۱۱۴).
پروردگارا! ایمان آوردیم (مائده/۸۳).	نصارا: ما را در زمره گواهان قرار بده	-
ما یاری کنندگان دین خداییم، به خدا ایمان آورده‌ایم و گواهی ده که ما تسلیم فرمان اویم. پروردگارا! به آنچه نازل کردی ایمان آوردیم و از این پیامبر پیروی کردیم (آل عمران/۵۲).	حواریون: ما را در زمره گواهان قرار بده	-
-	موسی: دعا برای گشاده نمودن سینه و باز شدن گره زبان و آسان شدن امر رسالت و داشتن وزیر (برادر).	سخنم را بفهمند / تا تو را بسیار و فراوان تنزیه کنیم و بسیار به یادت باشیم، بی‌تردید تو به ما بینایی (طه/۳۵ تا ۳۸).
-	کافران: دعا برای رفع عذاب	که ما البته ایمان می‌آوریم (دخان/۱۲).
تو بخشی از فرمانروایی را به من عطا کردی و برخی از تعبیر خواب‌ها را به من آموختی. ای پدیدآورنده آسمان‌ها و زمین! تو در دنیا و آخرت سرپرست و یار منی (یوسف/۱۰۱).	یوسف: دعا برای عاقبت به خیری	-
-	موسی: دعا برای عاقبت به خیری	که تو مهربان‌ترین مهربانانی (اعراف/۱۵۱).
پروردگارا! ما بر خود ستم ورزیدیم (اعراف/۲۳).	آدم: دعا برای عاقبت به خیری	-
-	مؤمنان: دعا برای عاقبت به خیری و نداشتن کینه	پروردگارا! یقیناً تو رنوف و مهربانی (حشر/۱۰).

از روی رحمت و دانش همه چیز را فراگرفته‌ای (عافر/۷).	فرشتگان: دعا برای عاقبت به خیری مؤمنان	یقیناً تو توانای شکست ناپذیر و حکیمی (عافر/۸).
پروردگارا! ما ایمان آوردیم (مؤمنون/۱۰۹).	مؤمنان: دعا برای عاقبت به خیری و رحمت	تو بهترین رحم کنندگانی (مؤمنون/۱۰۹).
-	سلیمان: دعا برای عاقبت به خیری و اعطای حکومت	یقیناً تو بسیار بخشنده‌ای (ص/۳۵).
پروردگارا! اگر می‌خواستی، می‌توانستی همه آنان و مرا پیش از این هلاک کنی. آیا ما را به خاطر گناهی که سبک مغزنامان مرتکب شدند، هلاک می‌کنی؟ این [حادثه] چیزی جز آزمایش تو نیست، هر که را بخواهی گمراه می‌کنی و هر که را بخواهی هدایت می‌نمایی، تو سرپرست و یاور مایی (اعراف/۵۵).	موسی: دعا برای عاقبت به خیری و جلب رحمت خداوند	که تو بهترین آمرزندگان (اعراف/۱۵۵).
اگر فراموش کردیم یا مرتکب اشتباه شدیم (بقره/۲۸۶).	مؤمنان: طلب تکلیف به قدر طاقت و رحمت و عاقبت به خیری	-
ما فقط بر خدا توکل کردیم (یونس/۸۵).	یاران موسی: دعا برای رهایی از کافران	-
-	ابراهیم: دعا برای رهایی از کافران	تنها تویی که بسیار مقتدری و کاملاً آگاه (ممتحنه/۵).
تو سرپرست مایی (بقره/۲۸۶).	مؤمنان: دعا برای پیروزی بر کافران	-
من جز بر خود و برادرم تسلطی ندارم (مائده/۲۵).	موسی: دعا برای رهایی از انسان‌های بدکار	-
من مغلوب شده‌ام (قمر/۱۰).	نوح: دعا برای رهایی از ظالمان	-
-	زکریا: دعا برای طلب فرزند	و تو بهترین و ارثانی (انبیاء/۸۹).
-	زکریا: دعا برای طلب فرزند	یقیناً تو شنوای دعایی (آل عمران/۳۸).
استخوان من سست گشت و فروغ پیری بر سرم بتافت و با وجود این من از دعا به درگاه کرم تو خود را هرگز محروم ندانسته‌ام و همانا من پس از خود از خویشاوندانم بی‌مناکم و همسرم نازا بوده است (مریم/۳-۵) ..	زکریا: دعا برای طلب فرزند	که از من و خاندان یعقوب ارث ببر (مریم/۶).
-	اسیران در کشتی: دعا برای نجات از غرق شدن	همیشه شکر و سپاس تو خواهیم کرد (یونس/۲۲).
زندان نزد من محبوب‌تر است از عملی که مرا به آن می‌خوانند (یوسف/۳۳).	یوسف: دعا برای رهایی از نیرنگ زنان	به آنان رغبت می‌کنم و از نادانان می‌شوم (یوسف/۳۳).

انسان‌ها: دعا برای داشتن توفیق شکر نعمات و انجام تکالیف و نسل صالح	-	که من به‌سوی تو بازگشتم و به‌یقین از تسلیم‌شدگان توام (احقاف/۱۵).
ابراهیم: دعا برای توفیق بندگی و نزول پیامبری صالح	تویی که شنوا و دانایی (بقره/۱۲۷).	که تو بسیار توبه‌پذیر و مهربانی / زیرا تو توانای شکست‌ناپذیر و حکیمی (بقره/۱۲۷ تا ۱۲۹).
دوزخیان: دعا برای رهایی از جهنم	پروردگارا! تیره‌بختی و شقاوت ما بر ما چیره شد و ما گروهی گمراه بودیم (مؤمنون/۱۰۶).	اگر دیگر یار عصیان تو کردیم همانا بسیار ستمکار خواهیم بود (مؤمنون/۱۰۷).
دوزخیان: بازگشت از جهنم		امید است در برابر آنچه واگذاشته‌ام کار شایسته‌ای انجام دهم (مؤمنون/۹۹ و ۱۰۰).
منکران قیامت: بازگشت به دنیا	پروردگارا! [به آنچه ما را وعده داده بودی] یبنا شدیم و شنوا گشتیم (سجده/۱۲).	ما باورکننده [حقایق] هستیم (سجده/۱۲).
نوح: مرا در جایی پرخیز و برکت فرود آر	همه ستایش‌ها ویژه خداست که ما را از این گروه ستم‌پیشه نجات داد (مؤمنون/۲۸).	که تو بهترین فرودآوردنگانی (مؤمنون/۲۹).
انسان‌ها: دعا برای هدایت	همه ستایش‌ها، ویژه خدا، مالک و مربی جهانیان است. رحمتش بی‌اندازه و مهربانی‌اش همیشگی است. مالک و فرمانروای روز پاداش و کیفر است. [پروردگارا!] تنها تو را می‌پرستیم و تنها از تو کمک می‌خواهیم (حمد/۱-۴).	راه کسانی که به آنان نعمت عطا کردی، هم آنان که نه مورد خشم تو اند و نه گمراه‌اند (حمد/۵ و ۷).
همسر عمران: پذیرش نذر	پروردگارا! برای تو نذر کردم که آنچه را در شکم خود دارم [برای خدمت خانه تو] آزاد باشد (آل عمران/۳۵).	-
ابراهیم: دعا برای خانواده	من برخی از ذریه و فرزندان خود را به وادی بی‌کشت و زرع نزد بیت‌الحرام تو مسکن دادم، پروردگارا تا نماز را به پا دارند (ابراهیم/۳۷).	باشد که شکر تو به‌جای آرند (ابراهیم/۳۷).
ابراهیم: دعا برای خانواده و مؤمنان	ستایش خدای را که به من در زمان پیری دو فرزندم اسماعیل و اسحاق را عطا فرمود و پروردگار من البته دعای بندگان را شنواست (ابراهیم/۳۹).	-
آدم و حوا: طلب فرزند صالح	-	البته از شکرگزاران خواهیم بود (اعراف/۱۸۹).
کافران: نجات از مشکلات	-	بی‌تردید از سپاس‌گزاران خواهیم بود (انعام/۶۳).
شعیب: طلب داوری به‌حق	پروردگار ما از نظر دانش بر همه چیز احاطه دارد، فقط بر خدا توکل کردیم (اعراف/۸۹).	تو بهترین داورانی (اعراف/۸۹).

پیامبر: طلب داوری به حق	پروردگار ما مهربان است و [مؤمنان] برخلاف واقعیتی که [شما مشرکان درباره پیروزی خود و شکست ما] وصف می کنید، از او یاری می خواهید (انبیا/۱۱۲).
-------------------------	---

۶. فراتحلیل تربیتی

خدا در قرآن بیان داشته که «مرا بخوانید تا شما را اجابت کنم» (غافر/۶۰) و «اگر دعایان نباشد پروردگارم به شما ارجی ننهد» (فرقان/۷۷)؛ و «هنگامی که بندگانم از تو درباره من بپرسند، [بگو]: یقیناً من نزدیکم، دعای دعاکننده را زمانی که مرا بخواند اجابت می کنم؛ پس باید دعوتم را بپذیرند و به من ایمان آورند تا [به حقیقت] راه یابند و به مقصد اعلی برسند» (بقره/۱۸۶). این همه تأکید از یک طرف و تنها تخصیص در این تأکید نسبت به کافران و جهنمیان در آیاتی همچون «و درخواست کسانی را که ایمان آورده و کارهای شایسته انجام داده اند، اجابت می کند و از فضل و احسانش بر آنان می افزاید؛ و برای کافران عذابی سخت خواهد بود» (شوری/۲۶). «ولی دعای کافران جز در بیراهه و گمراهی نیست» (غافر/۵۰)؛ و «مسلماً عذاب آن پایدار و همیشگی است» (فرقان/۶۵)، نشان دهنده اهمیتی است که دعا در دریافت نتیجه و خواسته انسان و همچنین در تربیت و تعالی انسان دارد. پس اهتمام به امر دعا رویکردی است که مورد توجه قرآن بوده است و الگوگیری از آن باید سرمشق روندهای تربیتی قرار گیرد.

با توجه به نمودار دایره ای، مضامین پیشین و مقدمه در دعاها قرآنی بیش از مضامین پسین می باشد. البته در مقام مقایسه تفاوت معناداری بین فراوانی این مضامین وجود ندارد که این به معنای اهمیت هر دو گونه مضامین است. همچنین بر اساس نمودار مکس کدهای استخراج شده، بیشتر مضامین، مربوط به توصیف شرایط است که قبل و بعد از دعاها آورده شده. این توصیفات خود به دو بخش اصلی تقسیم می شوند، توصیف شرایط و حال دعاکننده و توصیف ویژگی های خالق. بعد از توصیف، مدح و ستایش خالق دارای بیشترین فراوانی است که خود نشان دهنده رویکردی تربیتی در شناخت و درخواست می باشد. بر همین اساس در ادامه اصول مستخرج از محتوای مربوط به دعای ارائه شده در قرآن، اشاره خواهد شد:

۶-۱. اصل تناسب مضمون و محتوا

با بررسی مضامین پیشینی و پسینی دعاها قرآنی، مشخص می شود که این مضامین اغلب با محتوای دعا مربوط بوده و در راستای آن است. از باب نمونه (رک: مومنون/۱۰۶ و ۱۰۷). فارغ از این که این مضامین

با چه هدف و در چه قالبی آورده شده است، جهت آن‌ها در یک راستا بوده و کلیت محتوایی دعا را تشکیل می‌دهند. این رویکرد در تربیت، نه تنها در بحث نگاه به محتوا می‌تواند الگودهنده باشد، بلکه رویه‌ها و برنامه‌های تربیتی را نیز در بر می‌گیرد. به عبارتی، نگاه پازلی به محتوا و روندهای تربیتی از همین مدل قابل استنباط است. نگاه و رویکردی که در آن همه اجزای تربیت به عنوان یک قطعه از پازل تربیتی است و با کنار هم قرار گرفتن آن‌ها کلیت هم‌جهت و واحد تربیتی شکل می‌گیرد. اساساً یکی از معضلات فعالیت‌های تربیتی، از عدم هم‌گرایی کافی جریان‌ها، روش‌ها و برنامه‌های تربیتی نشأت می‌گیرد و همین امر سبب می‌شود که تلاش‌های تربیتی بی‌حاصل یا کم‌رنگ شود. همچنین گفتمان‌های تربیتی باید از یک سیر خطی هم‌راستا بهره‌مند بوده و مقدمه و مسیر و نتیجه‌ی آن در یک جهت باشد. تحقیقات تربیتی نیز نشان داده است که در آموزش و یادگیری مؤثر، یکپارچگی و انسجام بین اجزای مختلف یک درس از اهمیت به‌سزایی برخوردار است. مقدمه و نتیجه، به عنوان دو عنصر کلیدی در ساختار یک ارائه کلاسی، نقش مهمی در ایجاد این انسجام ایفا می‌کنند. هم‌خوانی این دو بخش با محتوای اصلی درس، به درک بهتر مطالب، تثبیت یادگیری و افزایش انگیزه دانش‌آموزان کمک می‌کند (شکیبا و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۵).

۶-۲. اصل تناسب صفت و محتوا

در بسیاری از مضامین پیشینی و پسینی دعا‌های قرآنی، به صفات الهی اشاره شده است. این صفات به مانند اصل اول، دارای هم‌گرایی مستقیم یا کلی با محتوای دعای مربوط به آن می‌باشد. به عنوان نمونه زمانی که در فرازهای مختلف و از جانب اشخاص مختلف، دعا برای عاقبت‌به‌خیری می‌شود (رک: غافر/۷ و ۸)، صفات مهربانی و بخشایندگی خداوند مورد خطاب قرار می‌گیرد. این موضوع علاوه بر اینکه در مباحث تربیت دینی، نحوه عملکرد درست تمسک را به مخاطب تربیتی نشان می‌دهد؛ در مباحث روش‌های تربیتی رهنمون‌کننده شخصیت‌سازی در راستای شاکله اعتقادی و صفاتی و رفتاری واحد در مخاطب تربیت و عدم وجود تعارض شخصیتی در ابعاد فوق و همچنین در مباحث کلان تربیت رهنمون‌کننده تناسب و سازواری ابعاد درونی و بیرونی یا به عبارتی محتوایی و قالبی در تربیت است. به عبارت واضح‌تر در اصل قبلی همه اجزای تربیت باید در یک راستا بوده و در این اصل تربیتی ظاهر و باطن تربیت و مخاطب تربیتی باید هم‌افق و در شاکله توحیدی باشد. تناسب درون و برون و یا صفت و موصوف از انگاره‌هایی است که اگر به‌خوبی در تربیت جریان‌سازی نشود، سبب نفاق شخصیت‌ها و نفاق در تربیت‌ها خواهد شد و صفت‌ها بدون ارتباط به درون‌مایه‌ها در شخص و جریان‌ها ظاهر می‌گردد. در

عرصه تعلیم و تربیت نیز، معلم و هدایتگر نقش کلیدی در شکل‌دهی به شخصیت و دانش فراگیران ایفا می‌کنند. با این حال، اثربخشی این نقش تنها زمانی به اوج می‌رسد که بین گفتار و رفتار معلم، همخوانی و انطباق وجود داشته باشد. به عبارت دیگر، معلمی که صفات و ارزش‌هایی را تبلیغ می‌کند، باید خود نیز تجسم عینی آن صفات در رفتار و کردارش باشد. این همخوانی، سنگ بنای اعتبار معلم و اعتماد فراگیران را تشکیل می‌دهد (عنانی سراب، ۱۳۸۴: ۷). نظریه اثر پیگمالیون (یا خودکامگی) نیز اثبات‌کننده این مدعا است که در آن انتظارات مثبت یک فرد از فرد دیگر، می‌تواند منجر به بهبود عملکرد او شود. زمانی که معلم به دانش‌آموزان ایمان داشته باشد و این ایمان را در رفتار خود نشان دهد، احتمال موفقیت دانش‌آموزان افزایش می‌یابد (علامه و صالح‌زاده، ۱۳۹۴).

۶-۳. اصل توصیف شرایط

همان‌طور که در مقدمه فراتحلیل تربیتی اشاره شد، توصیف شرایط در مضامین پیشینی و پسینی دعا‌های قرآنی از بیشترین فراوانی کدها برخوردار است. منظور از توصیف شرایط در دعا این است که دعاکننده قبل یا بعد از دعا به توصیف شرایطی که در آن قرار دارد یا توصیف کسی که از آن درخواست دارد، نموده است. از باب نمونه (رک: ابراهیم/۳۷). توصیف شرایط در دعا در سبک‌های مختلف و با منظوره‌های مختلف صورت گرفته است اما فارغ از نگاه روشی، سؤال اینجاست که توصیف شرایط برای طلب مطلوب از نگاه تربیتی چه ماحصلی را حاصل می‌نماید. اساساً توصیف‌شناسی رویکردی است که علاوه بر شناخت وضع موجود، به بهتر دستیابی به وضع مطلوب کمک می‌کند. اگر در جریان‌های تربیت‌ساز، نقطه کنونی به‌درستی مشخص شود، مکانیزم‌های تغییر، اصلاح و ارتقا به‌درستی تعریف می‌گردد (داوودی و کارآمد، ۱۴۰۰: ۱۵۷). در نقطه مقابل، اگر ابهامی در زمینه بازتعریف وضع موجود وجود داشته باشد و یا خطای محاسباتی سبب تعریف به نادرست شود، مسیر و نیازمندی‌های آن به‌درستی تبیین نمی‌گردد. همچنین توصیف وضع موجود در دستیابی به نقطه عزیمت مطلوب کمک می‌کند. به عبارتی اگر نقطه مبدأ مشخص باشد، نقطه مقصد در دسترس خواهد بود. همین رویکرد را دعاکنندگان در دستیابی به مطلوبشان از طریق دعا، دنبال می‌کنند. در مباحث تربیتی، رویکرد مبتنی بر توصیف شرایط، جایگاهی ویژه دارد. توصیف دقیق و بی‌طرفانه شرایط موجود، به‌عنوان بستری برای درک عمیق‌تر مسئله و یافتن پاسخ‌های مؤثرتر عمل می‌کند. این رویکرد، یک ابزار قدرتمند در مباحث تربیتی است که به ایجاد درک متقابل، تمرکز بر راه‌حل، توانمندسازی افراد و ارتقای ارتباط مؤثر کمک می‌کند. با استفاده از این

رویکرد، می‌توان فضایی را ایجاد کرد که در آن افراد احساس امنیت و حمایت بیشتری برای رشد و شکوفایی داشته باشند (خضری و همکاران، ۱۳۹۹: ۲۳۵).

۶- ۴. اصل بیان هدف و چرایی

در مضامین پیشینی و پسینی دعا در قرآن، گاه شخص دعاکننده به بیان چرایی و هدف خود از دعا اشاره می‌کند. زمانی که زکریا در طلب فرزند بیان می‌کند تا وارث من باشد (مریم/۳-۶) یا موسی برای درخواست دعای سینه گشاده بیان می‌دارد تا سخنم را بفهمند (طه/۲۸-۳۵)، از همین الگو بهره برده‌اند. چنین رویکردی علاوه بر این‌که در بعد خرد، به جریان استدلال طلبی و استدلال خواهی در فضای تربیتی رهنمون می‌سازد، در بعد کلان گویای تربیت بر مبنای تبیین اهداف است. اگر مخاطبان جریان تربیت برای چرایی اهداف، فرایندها و روش‌های تربیتی توجیه شوند، نه تنها به سبب داشتن انگیزه درونی، بهتر با روندهای تربیت همراهی خواهند کرد، بلکه برای استتکاف از فرایندها، توجیه و دلیلی نخواهند داشت. پس روشن بودن هدف و جریان تربیت برای خود برنامه ریزان آن از یک طرف و مخاطبان تربیت از جهت دیگر، می‌تواند ضریب موفقیت برنامه‌ها را تضمین نماید. تبیین اهداف برای مخاطب در تربیت، نه یک انتخاب، بلکه یک ضرورت اساسی است. این اقدام، شالوده‌ای است که بنای یادگیری اثربخش و معنادار بر آن استوار می‌گردد. در واقع، تبیین اهداف، چراغ راهی است که مسیر یادگیری را روشن می‌سازد و به مخاطب کمک می‌کند تا با آگاهی و انگیزه بیشتری در این راه قدم بردارد (مجیدپورخویی و همکاران، ۱۳۹۸).

۶- ۵. اصل بیان غیرمستقیم

در نمونه‌هایی چند از آیات دعایی قرآن، عین خواسته دعاکننده ذکر نشده و تنها عبارت توصیفی با الگوی مقدمه یا مؤخره دعا، در وصف حال خود آورده شده است. به عبارتی دعاکننده با توصیف حال خود به صورت غیرمستقیم درخواست خود را اشاره می‌نماید. از باب نمونه «موسی گفت: پروردگارا! به آنچه از خیر بر من نازل می‌کنی، نیازمندم» (قصص/۲۴) و یا «بار پروردگارا، فرزند من از اهل بیت من است و وعده تو هم حتمی است و قادرترین حکم‌فرمایانی» (هود/۴۵). این اصل نشان‌دهنده نوعی هنر دعا نمودن است که می‌تواند در بخش هنر تربیت مورد الگوگیری قرار گیرد. به عبارتی در بسیاری موارد موضوع امر و نهی مستقیم، ثمربخش نیست، بلکه بیان کلام، به شیوه غیرمستقیم بر متری بسی تأثیرگذارتر است. به عبارت واضح‌تر برای این‌که در روند تربیتی متری را ملزم به انجام کاری نمایم، به جای اینکه مستقیماً مورد درخواست یا امر و نهی تربیتی قرار دهیم، وصف شرایط و نتایج عمل را برای او بیان می‌کنیم و

نتیجه‌گیری در مورد نحوه عمل نمودن را به خود او واگذار می‌نماییم. این الگو در قالب رویکرد تربیت غیرمستقیم، سبکی متمایز در آموزش است که در آن دانش‌آموز کنترل یادگیری را در دست دارد و نقش معلم تسهیل‌گری است. در این رویکرد، به‌جای دیکته کردن مطالب و تعیین اهداف از سوی معلم، دانش‌آموزان تشویق می‌شوند تا مالکیت تجربیات یادگیری خود را بر عهده بگیرند. این رویکرد بر این باور استوار است که انسان‌ها دارای انگیزه ذاتی برای یادگیری هستند و در صورت فراهم بودن شرایط مناسب، می‌توانند خودشان به خود آموزش دهند (حسینی مهر حجت و همکاران، ۱۳۹۸: ۵۸).

۶-۱. اصل دعای شرطی

در تعابیر مختلفی از مضامین پیشینی و پسینی دعا در قرآن، این رویکرد دستوری آمده است که: «اگر...چنین می‌شود...». به‌عبارتی همان‌طور که در اصل قبلی ذکر شد، به‌جای طلب مستقیم درخواست، درخواست‌کننده به توصیف شرایط می‌پردازد و در این روش به بیان نتایج نرسیدن به خواسته خود اشاره می‌کند. بر همین اساس، علاوه بر نکات تربیتی که در اصل قبلی مترتب بود، در این اصل درخواست‌کننده و متربی متوجه نتایج امور می‌شود. به‌عبارتی رویکردهای تربیت محور بر اساس همین قاعده می‌توانند توجه به نتیجه‌گرایی رفتار و اعمال را در مخاطب تقویت کنند. نتیجه‌گرایی از دو جهت می‌تواند به متربی کمک کند، اول از این باب که ذهنیت و فکر او را آماده می‌نماید تا نتایج احتمالی کلام و عمل خود را پیش‌بینی نماید و دوم از این جهت که می‌تواند عاملی بازدارنده برای رفتارهای نامناسب و عاملی تشویق‌کننده برای رفتارهای مناسب باشد. همین پیش‌بینی و درخواست و توجه به نتیجه در دعای حضرت یوسف مشخص است، آنجا که می‌فرماید: «اگر نیرنگشان را از من نگردانی به آنان رغبت می‌کنم و از نادانان می‌شوم» (یوسف/۳۳). این موضوع در قالب رویکرد توجه‌دهی به نتایج اعمال در تربیت مورد توجه است. این رویکرد، بر اهمیت بازخورد (چه مثبت و چه منفی) حاصل از اعمال فرد، به‌عنوان یک ابزار قدرتمند برای یادگیری، اصلاح رفتار و درونی‌سازی ارزش‌ها تأکید دارد. در این رویکرد، مربی یا والدین، به‌جای اعمال کنترل مستقیم یا ارائه دستورالعمل‌های صرف، فضایی را فراهم می‌کنند که فرد بتواند با پیامدهای رفتارهای خود مواجه شود و از آن‌ها درس بگیرد (سالاری فر و رضوی، ۱۳۹۵: ۵۵).

۶-۲. اصل نگاه دوسویه

در مضامین پیشینی و پسینی دعا در قرآن، رویکرد دیگری قابل تأمل و بررسی می‌باشد. تعابیری که در آن دعاکننده این مطلب را بیان می‌دارد که خداوند اِیمان آوردم، پس ما را در زمره گواهان قرار بده

(مائده/۸۳) و یا توکل کردیم پس ما را بر کافران پیروزی ده (یونس/۸۵). این رویکرد به عبارتی طلب تشویق در پی تلاش است. همین نگاه در ابعاد تربیتی علاوه بر این که در بعد خرد می تواند به نگاه تشویق محور اشاره داشته باشد، در بعد کلان به نوعی عملکرد اشاره دارد که در آن فعالیت های تربیتی و به عبارتی تلاش های انجام شده، اعلام و گزارش دهی می شود. این روش نه تنها در افراد عامل، ایجاد انگیزه برای عمل می نماید، بلکه در دیگر افراد در مقام مقایسه ایجاد انگیزه می کند. به عبارتی وقتی فرد یا گروهی، میزان عملکرد و بازده آن را اعلام می کند، بقیه گروه ها و افراد هم در زمینه الگوگیری و هم در زمینه رقابت و تلاش، به تکاپو می افتند، خصوصاً اگر نتیجه و بازخورد چنین گزارشی همراه با تشویق باشد. در متون علمی، "اصل تشویق در پی عمل" اغلب در قالب نظریه های شرطی سازی عامل (Operant Conditioning) و تقویت (Reinforcement) بررسی می شود. همچنین قانون اثر (Law of Effect) که توسط ادوارد ثرندایک (Edward Thorndike) ارائه شده است، بیان می کند که رفتارهایی که منجر به پیامدهای خوشایند می شوند، احتمال تکرار آن ها افزایش می یابد و رفتارهایی که منجر به پیامدهای ناخوشایند می شوند، احتمال تکرار آن ها کاهش می یابد (راجی، ۱۳۹۱).

۶-۸. اصل ستایش گذشته

در برخی تعابیر پیشینی و پسینی دعایی در قرآن، دعاکننده ابتدا برای نعمتی که در گذشته به او اعطا شده است، سپاسگزاری و در ادامه برای اعطای نعمت جدید دعا می کند (رک: حمد/۱-۴) و یا این که دعا می کند و بیان می دارد که با دریافت نعمت، از سپاسگزاران خواهد بود نه از ناشکران و غافلان (رک: انعام/۶۳). این رویکرد ربط مستقیمی با ترویج روش های تربیت دارد. علاوه بر آن به صورت غیرمستقیم بر لزوم یادآوری تلاش های تربیتی برای مخاطب تربیت اشاره می کند. اینکه در پشت صحنه جریان های تربیتی چه تلاش هایی در حال انجام و برنامه ریزی است و چه میزان وقت، هزینه و نیرویی برای انجام نهایی سازی یک برنامه انجام شده است. همین امر سبب می شود نوعی قدردانی در مخاطب ایجاد شود و به عبارتی به دیده شدن نعمت ها و پاس داشت و ارج نهی بدان ها منجر می گردد. این موضوع در قالب اصل دعوت به سپاسگزاری در مباحث تربیتی مورد تأکید است. اصل دعوت به سپاسگزاری در تربیت، بر اهمیت پرورش حس قدردانی و شکرگزاری در کودکان و نوجوانان تأکید دارد. این اصل، بر این باور استوار است که سپاسگزاری نه تنها یک فضیلت اخلاقی است، بلکه یک مهارت مهم برای سلامت روانی، شادکامی و روابط مثبت اجتماعی است. تربیت مبتنی بر سپاسگزاری، به فرد کمک می کند تا داشته های

خود را ببیند، از آن‌ها قدردانی کند و در نتیجه، احساس رضایت و خوشبختی بیشتری داشته باشد (علامه و صالح‌زاده، ۱۳۹۴).

۶- ۹. اصل شناخت

در تعبیر پیشینی و پسینی دعایی در قرآن، همان‌گونه که در اصل دوم اشاره شد، فرد دعاکننده برای استجاب دعا به صفات الهی متمسک می‌شود. در اصل دوم اشاره شد که این صفات تطابق ظاهری با محتوای دعای مربوطه دارند. در این اصل بیان می‌شود که ذکر و یادآوری این صفات سبب شناخت خالق شده و اثرات تربیتی متعددی برای متربی دارد. به عبارتی از طریق روش دعا، رویکرد شناخت‌شناسی و معرفت‌شناسی دنبال می‌شود و این رویکردها خود سبب اطمینان قلبی و یقین درونی می‌گردد. همین عملکرد می‌تواند در تربیت در قالب اعطای بینش و آگاهی از طریق روش تربیتی پیاده‌سازی شود. به عبارت واضح‌تر در جریان‌های تربیتی رسم بر این است که آگاهی و بینش از طریق محتوا منتقل شود. گرچه این رویکرد به سبب مطلوب‌بودن و تسهیل قابلیت دفاع دارد، اما کاربرد حداکثری آن در جریان‌های تربیتی سبب ایجاد نوعی مقاومت در مخاطب می‌شود و داده‌های تربیتی دوام لازم را نخواهند داشت. نتیجه این که برای ایجاد تنوع در بحث معرفت‌شناسی لازم است از رویکردهای دیگر، مانند اعطای بینش از طریق روش‌های تربیت اقدام نمود که این امر خود سبب تثبیت دانش پیشین خواهد شد. با توجه به این اصل، «اعطای بینش» به‌عنوان یک فرایند یادگیری فعال و پویا در تربیت، به فرد کمک می‌کند تا توانایی‌های خود را شناسایی و به‌عنوان یک فرد مستقل، آگاه و متفکر در جامعه عمل کند (Paul & Elder, 2007).

۶- ۱۰. اصل جلب نظر

نگاه به محتوای دعایی در قرآن و شیوه ساختاری آن‌ها و به برخی اصولی که در بالا اشاره شد، از جمله توصیف حال خود در هنگام دعا یا بیان نتیجه اجابت نشدن دعا و یا تعبیری مانند تو یقیناً به بندگان رثوف و مهربانی (بقره/۱۲۹)، نشان‌دهنده رویکردی است که قرآن سعی در القای آن به مخاطب دارد. «رویکرد جلب نظر و رأفت از درخواست‌کننده» از طرق مختلف در دعاهایی که قرآن بدان اشاره دارد، دیده می‌شود و این جلب رأفت از راه‌های مختلف صورت گرفته است. فارغ از این که چه روشی در جلب رأفت خداوند از جانب درخواست‌کننده صورت گرفته است، جای طرح چنین سؤالی باقی می‌ماند که مگر خداوند به بندگان رثوف و مهربان نیست که نیازمند این باشد که دعاکننده نظر رحمت او را به خود جلب کند. پاسخ به این سؤال در نکته تربیتی اتخاذ چنین رویکردی نهفته است و بیانگر این موضوع هست

که منفعت تربیتی این اصل عاید درخواست کننده و دعاکننده می شود وگرنه خداوند نسبت به همه بندگان رثوف و مهربان است. اصل جلب رأفت برای انسان سبب نزدیکی و انس با خالق می گردد، چراکه آدمی بنده محبت است و قرار است از طریق رویکرد تربیتی دعا، این مهم به او یادآور شود، زیرا در نسیان انسان همین بس که چشم بر دیدن هزاران نعمتی که خداوند به او داده بسته و نگاهش تنها به نداشته هایی است که از باب مصلحت به او داده نشده است. در مباحث تربیتی نیز جلب رأفت مربی توسط متربی یک فرایند مهم در تربیت و آموزش است که بر اساس ارتباط عاطفی، احترام و اعتماد استوار است. این اصل نه تنها بر روی بهبود کیفیت یادگیری و رشد عاطفی متربی تأثیرگذار است، بلکه می تواند به ایجاد فضایی مثبت و انگیزشی در فرایند تربیت منجر شود. لذا، تشویق متربی به برقراری روابط نزدیک و مثبت با مربی می تواند به عنوان یک استراتژی مؤثر در محیط های آموزشی و تربیتی مورد توجه قرار گیرد (عنانی سراب، ۱۳۸۴).

۷. نتیجه گیری

نتایج تحقیق در پاسخ به پرسش اول تحقیق یعنی گونه ها و دسته بندی های مضامین پیشین و پسین دعا در آیات قرآن چیست؟ مؤید آن است که ۶۸ کد باز در رابطه با مضامین پیشین و پسین در آیات قرآن وجود دارد که در قالب دو کد انتخابی مضامین پیشین و مضامین پسین دسته بندی شده اند. دو دسته فوق در مرحله بعد به هفت کد محوری در قالب سه کد مشترک، مدح و ستایش، سپاسگزاری و توصیف و یک کد سؤال در بخش مضامین پیشین تقسیم شده اند.

نتایج تحقیق در پاسخ به پرسش دوم تحقیق یعنی آیا برای هرگونه، توصیف یا توصیفات خاصی وجود دارد و مدل نهایی در هر بخش به چه شکل است؟ مؤید آن است که بیشترین مضامین پیشین در دعا مربوط به توصیف شرایط است. منظور از توصیف شرایط این است که دعاکننده برای طلب دعای خود شرایطی را که در آن قرار دارد، به تصویر می کشد. بعد از گونه اول، رویکرد مدح و ستایش می باشد که در آن دعاکننده، به توصیف صفات و ویژگی های خالق برای اجابت دعای خود متمسک می شود. در نهایت، رویکرد سوم در قالب سپاسگزاری و تشکر با فراوانی کمتر وجود دارد.

نتایج تحقیق در پاسخ به پرسش سوم تحقیق یعنی دلالت های تربیتی مستخرج از تبیین گونه ها و توصیف مدل های مربوط به مضامین پیشین و پسین در قرآن چیست؟ مؤید آن است که ده اصل تربیتی مستخرج از گونه شناسی و مدل یابی مضامین پیشین و پسین و مضامین دعایی آن ها قابلیت استنباط دارد که

شامل اصول زیر می‌باشد: اصل تناسب مضمون و محتوا، اصل تناسب صفت و محتوا، اصل توصیف شرایط، اصل بیان هدف و چرایی، اصل بیان غیرمستقیم، اصل دعای شرطی، اصل نگاه دوسویه، اصل ستایش گذشته، اصل شناخت، اصل جلب نظر.

در نهایت پیشنهاد می‌شود جهت بهره‌مندی عملی‌تر، بحث دعا در قرآن از منظر ابعاد جدید و با رویکردهای متفاوت مورد بررسی و تحقیق قرار گیرد.

فهرست منابع

- *قرآن

- آیزن، امین؛ حافظی، شهرام، و غلامی، عبدالخالق. (۱۴۰۱). «طراحی و اعتبارسنجی الگوی مرشدیت سازمانی در سیستم آموزش عالی»، انجمن علوم مدیریت ایران، ۱۷(۶۶)، ۹۵-۱۲۲.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۰۵). لسان العرب. بیروت: دار بیروت.
- ابوهلال. (۱۳۹۳). المعجم الفروع اللغویه، ترجمه عبدالله عسکری، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- حسینی امین، حسین. (۱۴۰۰). «بررسی معناشناسی دعا در قرآن کریم در سه گام». متون اسلامی مطالعات قرآنی، ۶(۲)(۲۲)، ۱۰۱-۱۲۴.
- حسینی مهر حجت؛ انتصار فومنی، غلام حسین؛ حجازی، مسعود؛ اسدزاده دهرانی، حسن. (۱۳۹۸). «مقایسه اثربخشی آموزش مستقیم و غیرمستقیم بر خلاقیت فراگیران». پژوهش در آموزش علوم پزشکی. ۱۱(۱): ۵۰-۶۱.
- خضری، مجتبی؛ وحدانی، محبوبه؛ محمودپور، عبدالیاسط. (۱۳۹۹). «مطالعه نقش آموزش مجازی در روابط بین فردی ادراک شده دانش آموزان نسبت به معلمان». پژوهش‌های مشاوره تازه‌ها و پژوهش‌های مشاوره، ۱۹(۷۶)، ۲۳۴-۲۵۱.
- خلیفات، فاطمه و باغبانی آرانی، جواد. (۱۴۰۱). «بررسی تطبیقی ارکان دعا در قرآن و عهدین». معرفت ادیان، ۱۳(۳): ۷-۲۴.
- داودی، محمد و کارآمد، حسین. (۱۴۰۰). فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی. تهران، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- راجی، ملیحه. (۱۳۹۱). «تعلیم و تربیت انتقادی و پیوندهای آن با برنامه آموزش فلسفه برای کودکان. تفکر و کودک». ۱۳(۱)، ۴۲-۱۵.
- ریعان، معصومه. (۱۴۰۰). «دعا به مثابه گفتمان جهانی قرآن کریم». دعاپژوهی، ۱(۱): ۱۰۹-۱۲۳.
- سالاری‌فر، محمدرضا و رضوی، سیدجمال‌الدین. (۱۳۹۵). «روش‌های درونی‌سازی عفاف بر اساس متون اسلامی». مطالعات اسلامی زنان و خانواده، ۳(پاییز و زمستان)، ۵۱-۷۴.
- سبحانی، محمد (۱۳۹۶). «آثار تربیتی و روان‌شناختی دعا». راه تربیت، ۳(۶)، ۴۱-۷۱.
- شکیبا، ابوالقاسم؛ سیف، علی‌اکبر؛ اسدزاده، حسن و ابراهیمی قوام، صغری. (۱۳۹۲). «تأثیر انسجام متن در سطح خرد و کلان بر بهبود درک مطلب دانش‌آموزان دارای دانش قبلی کم و زیاد نسبت به موضوع». روان‌شناسی افراد استثنایی، ۳(۹)، ۳۳-۵۶.
- عابدی، حیدرعلی (۱۳۸۹). «کاربرد روش تحقیق پدیده‌شناسی در علوم بالینی». راهبرد. ۱۹(۵۴): ۲۵۴-۲۰۷.

- علامه، سیدمحسن و صالح‌زاده، رضا. (۱۳۹۴). «ارائه مدلی برای بررسی تأثیر راهبردهای الگوی تفکر سازنده بر خود - کارآمدی دانشجویان». پژوهش‌های علوم شناختی و رفتاری، ۱۵(۱)، ۸۱-۹۴.
- عنانی سراب، محمدرضا. (۱۳۸۴). «راهکارهای ارتباطی در گفتار معلم». مجله زبان‌شناسی کاربردی، ۷(۲)، ۱-۴۴.
- فضائلی، هادی و زینی ملک‌آبادی. (۱۴۰۲). «معناشناسی واژه دعا در قرآن کریم از منظر زبان‌شناسی قرآنی، پژوهش‌های زبان‌شناسی». ۲(۲): ۱۰۵-۱۲۷.
- لطیفی، میثم. (۱۳۹۷). «روش‌شناسی گونه‌شناسی: رهنمونی بر نظریه‌پردازی در دانش مدیریت، مطالعات مدیریت دولتی ایران». ۱(۲)، ۲۵-۵۲.
- مجیدپورخویی، محمد؛ ایمانی نابینی، محسن و محبی، علی. (۱۳۹۸). «تبیین اهداف تربیت اسلامی نوجوانان با رویکرد مسئولیت‌پذیری». پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۷ (دوره جدید)، ۴۵، ۱۷۱-۱۹۶.

- Bandura, A. (1986). Social foundations of thought and action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs, NJ, US: Prentice-Hall, Inc.
- Corbin, J. & Strauss, A. (1990). Grounded Theory Research: Procedures, Canons, and Evaluative Criteria Qualitative Sociology 13(1), 3-21.
- Langdridge, D. (2007). Phenomenological psychology: Theory, research and method. London: Person Education Limited.
- Paul, R., & Elder, L. (2007). Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Professional and Personal Life. Pearson Prentice Hall.
- Saleh Mahdi Al-Zakari, MD. Mohammed. (2024). Doctrinal investigations in the supplications of the Prophet. supplications for opening prayer as a model. Higher Institute of qualitative studies, 4(1), 41-75. doi: 10.21608/hiss.2024.323283.
- Takfallah, R. & Hojati, M. B. (2023). Analyzing the Content of the Supplications of Infallible Imams (A.S) with an Emphasis on Sheikh Tusi's Mesbah al-Motahajjed. Journal of Imamiyyah Studies, 8(16), 261-288. doi: 10.22034/jis.2022.271060.1620

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی

